

Володимир Руденок, Тетяна Новик

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ АНТОНІЄВИХ ПЕЧЕР ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІЛЛІНСЬКОГО МОНАСТИРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XX ст.

У статті на основі писемних джерел розглядається вивчення та висвітлення Антонієвих печер Чернігівського Іллінського монастиря у другій половині XIX – першій чверті XX ст.

Ключові слова: Антонієві печери, Іллінський монастир.

Започатковані ще наприкінці XVIII ст. О. Шафонським краєзнавчі дослідження [1], у середині XIX ст. значно поширилися і набули на Чернігівщині нової якості. Це було обумовлене тим, що стрімке збільшення кількості навчальних закладів сприяло підвищенню загальноосвітнього рівня місцевого населення, а поява у Чернігові власної періодичної преси забезпечила швидке і якісне оприлюднення отриманої дослідниками інформації. Так, починаючи з 50-х років, на сторінках неофіційної частини заснованої ще в 1838 р. газети «Черниговские губернские ведомости» (далі ЧГВ) у великій кількості друкувалися студії з фольклору, історії, археології, етнографії. Цей позитивний досвід згодом перейняли і «Черниговские епархиальные известия» (далі ЧЕИ), перший примірник яких побачив світ у 1860 р. Значною мірою саме завдяки ним ми маємо сьогодні можливість прослідкувати те, як розвивався процес вивчення та висвітлення штучних культових підземних споруд Чернігова в зазначений період, дізнатися імена їхніх перших дослідників та отримати цінну інформацію про ті чернігівські печери, натурне вивчення яких, з різних причин, сьогодні неможливе. Безумовно, періодична преса не стала єдиним джерелом інформації щодо зазначеної категорії пам'яток історії та культури. Матеріали про чернігівські підземелля містяться і в багатьох історико-статистичних та краєзнавчих виданнях тих часів як місцевого друку, так і виданих за межами Чернігова. У даній статті розглядаються матеріали про найвідомішу чернігівську підземну споруду – Антонієві печери Іллінського монастиря.

Перед тим, як перейти до безпосереднього аналізу писемних джерел, у яких надається інформація про дану пам'ятку, треба зазначити, що викладена вона здебільшого не фаховими істориками, а аматорами, не налаштованими на науковий аналіз предмета дослідження. Тому цілком зрозуміло, що надані ними характеристики Антонієвих печер мають суто описову форму. З одного боку, це недолік, бо в них відсутні деталі, припущення, роздуми та висновки очевидців. З іншого боку, вони не нав'язують нам своє бачення, не програмують на вже існуючі висновки. При цьому надані в цих студіях описи містять цікаву історичну інформацію, яка не тільки надає відповіді на окремі запитання, а й вимагає переглянути деякі стереотипи.

© Руденок Володимир Якович – завідувач відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»;

© Новик Тетяна Григорівна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

Перша у другій половині XIX ст. публікація, в якій міститься інформація про Антонієві печери, належить Сергію Котлярову. У 1851 р. в ЧГВ була надрукована його стаття «Місто Чернігів». У ній він указує, що біля церкви Св. Іллі існують «три печери... дві з них ще до нині збереглися, а третя дещо розширена та викладена по стінам та склепінню в один ряд цегли, місцями ж оброблені однією тільки вапняковою обмазкою...Виправлення це в печері зроблене у 1782 році, коли був тут архієпископ Віктор Садковський, який, побачивши, що печери та підземні ходи, що йдуть від них, місцями обвалюються та помітно приходять в занепад, розпорядився їх очистити та де необхідно виправити: після цього печери були освячені та, за його розпорядженням, в кожній з них влаштовані церкви».

Виходячи з наданої інформації, на початку третьої чверті XVIII ст. біля Іллінської церкви існував підземний комплекс, який складався з трьох печер (підземних церков. – **Авт.**), тільки одна з яких була укріплена цеглою, та кількох галерей [2, с. 240]. Далі автор з незрозумілих причин стверджує, що ремонт у печерах був зроблений у 1782 р. за часів правління архієпископа Віктора Садовського, хоча відомо, що останній посідав чернігівську архієрейську кафедру з листопада 1796 р. по листопад 1803 р., а у 1782 р. Чернігівським архієпископом був Феофіл Ігнатович (1770 р. – 1788 р.). Крім того, за словами Котлярова, саме в цей час у печерах були освячені три церкви. Тобто невідомо, які назви мали ці підземні споруди до цього часу. За описом Сергія Котлярова, «усередині печери невеликі, влаштовані одна за іншою за напрямком прямої лінії, яка йде вправо від входу: найближча з них біля самого входу, має не більше 6 кроків завдовжки та завширшки, а дві інші ще менші. Щоб оглянути печери, потрібно спуститися в підземний склеп, який примикає до Іллінської церкви в кінці її західної стіни. Зі склепу вхід наліво веде до печери, де влаштована церква в ім'я Антонія Печерського, за нею йде печера в ім'я Похвали Богородиці, і на кінець церква в ім'я Миколая. У цій останній печері в стіні є склеп з кістками людськими, зібраними в печері у 1782 році, коли вони виправлялись...Підземні ходи, що проходять від цих печер в різних напрямках нині не існують, вони забиті незрівнянно пізніше виправлення печер» [2, с. 240].

Дане свідчення викликає низку питань. По-перше: як розуміти фразу, що печери «влаштовані одна за іншою за напрямком прямої лінії», бо це не співпадає з їхнім сучасним розташуванням? По-друге: в якій саме частині церкви Св. Миколая був розташований склеп «з кістками людськими» і який він мав вигляд? По-третє: що автор мав на увазі, говорячи, що для того, щоб потрапити до печер, треба спуститися у підземний склеп, який розташований в кінці західної стіни Іллінської церкви? По-четверте: чому він стверджує, що церква Св. Антонія Печерського найбільша з трьох означених їм печерних храмів, хоча зараз вона значно поступається своїми розмірами церкві Св. Феодосія Тотемського? Напрошується висновок, що Котляров описує вигляд печер до їх перебудови, але це не можливо, бо відомо, що означені роботи були проведені раніше на 50 років. І нарешті, що означає його твердження, нібито підземні ходи в печерах «забиті незрівнянно пізніше виправлення печер»? При цьому, на підставі тексту статті, можна зробити припущення, що реконструкція Антонієвих печер розпочалася у 1782 р., і саме тоді був прокопаний хід, який зараз веде від каплиці до церкви Миколи Святоші, саме він проходить через стародавню монастирську костницю. Потім вірогідно у зв'язку з закриттям монастиря в 1786 р. роботи припинилися і були продовжені вже за часів Віктора Садковського.

У 1852 р. в Чернігові була видана книга Миколи Маркевича «Чернігів. Историчний та статистичний опис Чернігова». У ній наводиться інформація про заснування монастиря Антонієм Печерским, про відновлення монастиря у 1649 р. Степаном Подобайлом. Але в описі печер помилково вказується, що в 1782 р. вони реставрувалися за наказом Чернігівського архієпископа Віктора Садковського та одна з церков мала назву Похвали Богоматері [3, с. 14]. Ми бачимо, що автор припустився тієї ж помилки, що і його сучасник Сергій Котляров. Особливий інтерес представляє повідомлення автора про міст «красиво вигнутий з бесідкою в кінці», який був перекинутий через Іллінський яр [3, с. 15]. На жаль, М. Маркевич не уточнює, чи бачив він цей міст особисто, чи запозичив інформацію про нього з якогось невідомого нам джерела.

Так, у статті Михайла Ісаєнка «Печери поблизу Іллінської церкви у Чернігові», яка була надрукована в № 39 неофіційної частини ЧГВ за 1860 р., указується, що в той час Антонієві печери були мало відомі мешканцям міста. Притвор церкви Св. Феодосія Тотемського автор відокремлює від самого храму і називає базилікою біля входу до неї. Каплиця з мощами ченців визначається ним як «усипальниця колишнього Іллінського монастиря, де ставилися труни з усопшими братіями та відспівувались над ними поховання» [4, с. 181]. За словами М. Ісаєнка, у 1860 р. іконостасів у печерних церквах не було, бо їх тільки збиралися облаштувати. Згадує він і келію біля церкви, яка зараз зветься церквою Миколи Святоші, але при цьому не пов'язує її з ім'ям Антонія Печерського, а називає келією «невідомого подвижника». Що стосується самого означеного печерного храму, то автор також конкретно не визначає його як церкву Св. Миколи Святоші, а пише, що вона зветься «Св. Миколая».

Неабиякий інтерес і певні питання викликає наданий у статті опис галерей, які розташовані безпосередньо за каплицею: «У багатьох місцях вони розділяються та йдуть в протилежні боки. В одному місці ви раптом спускаєтесь вниз з небезпекою упасти та впираєтесь в сиру стіну. Тут, за словами послушника, який вас водив, печери будуть продовжені і буде зроблений вихід з них на схід від Іллінської церкви. На кінці виходу буде будована каплиця» [4, с. 181]. Справа в тому, що галерей, які розділяються та прямують у різні боки, зараз на даній ділянці печер немає, хоча, виходячи зі змісту статті, Ісаєнко безпосередньо оглядав печери у супроводі послушника. Що це, фантазії автора чи натяк на те, що після 1860 р. у Антонієвих печерах відбулись якісь перебудови?

Певний матеріал про Антонієві печери міститься в описі Чернігівської губернії М. Домонтовича, виданому в Петербурзі у 1865 р. Але він не великий за обсягом і не містить цікавої інформації. Певний інтерес викликає лише натяк автора на те, що за його часів печери перебували в поганому стані [5, с. 674].

Наступний за хронологією опис Антонієвих печер міститься у багатотомній праці чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», яка вийшла друком у 1873 р. У ній історик, який керував єпархією з 1859 р. до 1866 р., вказує, що на його час у церкві Св. Антонія іконостасом слугувала кам'яна стіна, на якій «дві місцеві ікони зображені на залізних листах, царські ворота також залізні». Це не протирічить повідомленню М. Ісаєнка, який у 1860 р. писав, що у церквах Антонієвих печер збираються робити іконостаси. А ось наступні ствердження Гумілевського незрозумілі. По-перше, він пише, що церква Св. Феодосія Тотемського менша за церкву Св. Антонія Печерського, по-друге, не згадує про каплицю з гробницею і говорить, нібито церква Св. Миколая князя Чернігівського (хоча Микола Святоша ніколи не був Чернігівським князем) не може вмістити більше, ніж 15 осіб, і в ній є склеп «з кістками людськими» і, нарешті, повідомляє, що «з цієї церкви, вліво, іде земляна печера сажнів на 10, з невеликими боковими печерами. Далі, після кількох поворотів, земля обвалилася, і тому не можна визначити довжини цієї печери» [6, с. 39]. Все це, як довели проведені у печерах археологічні дослідження, не відповідає дійсності. Що стосується повідомлення архієпископа Філарета про те, що Антонієві печери були «відновлені усердям архієпископа Віктора Садковського» [6, с. 40], який управляв Чернігівською єпархією з листопада 1796 р. по листопад 1803 р. то воно цілком зрозуміле, бо маловірогідно, щоб ці роботи проводилися у 1782 р., як це стверджують попередні автори. У означеному році могли прорити лише хід до церкви Св. Миколая, як про це пише Котляров.

Треба зазначити, що в багатьох писемних джерелах другої половини XIX – початку XX ст. міститься інформація, запозичена з більш ранніх публікацій без будь-якого аналізу. З цієї причини виникають різні протиріччя та незрозумілості. Так, в опису Антонієвих печер, який міститься в «Календарі Чернігівської губернії на 1886 р.» спочатку пишеться, що печерні церкви мають наступні назви: «1-а при вході в ім'я Святого Антонія Печерського, 2-а в середині так названа Похвали Богородиці та 3-я в кінці в ім'я Святого Миколая» [7, с. 103], хоча церкви Похвали Богородиці в цей час в печерах вже не існувало. Не має сумніву, цей уривок дослівно переписаний з

книги М. Маркова «О достопамятностях Чернигова», матеріали для якої збиралися наприкінці ХІХ – поч. ХХ ст. [8, с. 22]. Тому далі говориться, що «печери були в крайньому запустінні, але у 1782 році архієпископом Віктором Садковським для пам'яті поновлені з внесенням зазначених престолів» [7, с. 103]. Це свідчить, що той, хто складав наведений текст, погано володів матеріалом.

У 1887 р. в неофіційній частині ЧГВ № 59 вийшла стаття А. Тищинського «Печери при церкві Святого Іллі в Чернігові». У ній автор сповіщає, що в «печерах цих, і тепер ще непогано збережених, є один головний хід та кілька бокових; в них влаштовані престоли для богослужіння – два в ім'я преподобних Антонія та Феодосія. А третій в ім'я Св. Миколая; на першому з них, як найближчому від входу до печер, в храмові свято здійснюється богослужіння, на інших двох богослужіння не буває, вірогідно, з причини вологості та холоду. В одному з бокових ходів збереглася груда людських кісток, які приписують за народним переказом інокам, що були вбиті в печерах татарами під час одного з набігів на Чернігів». Далі говориться про те, що печери не зовсім доступні для відвідування і що «повітря настільки сире, що свічка гасне, а в більш віддалених від входу печерах навіть відчувається трупний запах, який походить вірогідно від того, що на горі над печерами ховають небіжчиків, розкладення яких через ґрунт проникає в печери. Покійний преосвященний Філарет влаштував в печерах кілька віддушин для доступу зовнішнього повітря» [9, с. 240]. Автор статті висловлює протиречиві свідчення про сучасний йому стан печер. Спочатку стверджує, що вони добре збереглися, а потім говорить про те, що вони малодоступні для відвідування. Не зовсім зрозумілим є згадка про нагромодження людських кісток «в одному з бокових ходів», бо в попередніх публікаціях згадується, що склеп з кістками знаходиться в стіні церкви Миколи Святоші. Цікава викладена А. Тищинським інформація, що кілька вентиляційних віддушин були зроблені в печерах за часів архієпископа Філарета, тобто в період між 1859 та 1866 рр.

Певна інформація про Антонієві печери міститься в статті протоієрея Трифона Стефановського «Реставрація давньої Ільїнської церкви міста Чернигова в 1890 році», яка була надрукована у 1890 р. в неофіційній частині № 21 газети «Черниговские епархиальные известия». У ній автор повідомляє про те, що у 1890 р. в Ільїнській церкві було зроблено ремонт, на який витратили 1525 крб 68 коп. При цьому відремонтували покрівлю над входом до печер. Описуючи самі Антонієві печери, Стефановський наголошує на їх схожості з київськими і вказує загальну довжину – 30 сажень, тобто близько 60 метрів. Це свідчить про те, що він не враховував відгалужень та так званого Нижнього ярусу, який на той час був відокремлений від доступної для огляду частини означеного підземного комплексу. При цьому автор згадує про металеві дуги, якими укріплена галерея від каплиці до церкви Миколи Святоші, та про цегляні тиньковані престоли в печерних церквах [10, с. 522, 523]. Далі вказується, що «В 1798-1799 рр. печерні церкви та самі печери були реставровані за розпорядженням Чернігівського архієпископа Віктора Садковського на пожертви, зібрані від різних благодійників, і з тих пір залишаються в своєму виправленому вигляді. Богомольцями не відвідуються» [10, с. 523].

У 1892 р. в ЧЕИ була надрукована стаття Т. Стефановського «О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря». У ній автор згадує про склеп, який «біля церкви цієї (Св. Миколая. – Авт.) в невеликому отворі видно... і в ньому кістки ченців, що постраждали під час нашествия татар у 1238 р.» [11, с. 262]. Далі Стефановський пише, що «від цієї ж церкви в лівий бік продовжуються в землі печери сажнів на 10 з різними поворотами та з невеликими боковими додатками, за якими в той же бік печери понижаються сажнів на три, тут земля обвалилася невідомо коли і далі ходів немає» [11, с. 262]. Незрозуміло, про який підземний хід говорить автор, бо галерея, яка відходить у лівий бік від церкви Миколи Святоші, пряма, не має ніяких бокових додатків та обвалів, а закінчується материковою стінкою. Продовжуючи розповідь про Антонієві печери, автор статті вказує: «що ж стосується часу будівництва печерних храмів, то про це немає ніяких переказів та пам'яток, а в 1798-1799 рр. печерні церкви та самі печери

були реставровані» [11, с. 263]. Цікаві свідчення про те, що до 1787 р. (вірогідно з 1695 р. – **Авт.**) Іллінська церква залишалася без служіння. Потім знову була закрита у 1840 р. З 1889 до 1890 рр. триває її реставрація, після завершення якої, 13 листопада, при ній створюють нову парафію. У цей же час у печерах була зроблена вентиляція та відремонтовані церкви Антонія печерського та Фіодосія Тотемського [11, с. 265].

У липні 1892 р. Антонієві печери були оглянуті членами Київського церковно-археологічного товариства П. Г. Лебединцевим та А. В. Праховим. У звіті комісії міститься докладний опис цих підземних культових споруд: «Печери ці поділяються на дві нерівні частини. Перша значно більша, складається із порівняно просторих ходів, що облицьовані цеглою і перериваються трьома підземними церквами, оздобленими у стилі пізнього ренесансу (XVII-XVIII ст.); за цією... йде значно коротша частина печер, які залишаються в їхньому первісному вигляді, тобто вони викопані у щільній глині і не облицьовані цеглою...». Під час обстеження комісією цієї частини печер на одній із стін було виявлено невідоме до того графіті – зображення хреста з літерами ІС ХС ΝΙΚΑ. Дослідники відзначили надзвичайну схожість необлицьованих ходів Іллінських підземель із давньоруськими печерами Києва [12, с. 18-19]. Треба зазначити, що Петро Гаврилович Лебединцев був заступником голови Київського церковно-археологічного товариства і фаховим істориком, а Адріан Вікторович Прахов – художником-реставратором і професором Київського університету. Таким чином, це був перший випадок, коли Антонієві печери досліджувалися фахівцями.

Найбільша за обсягом інформація про художнє оздоблення Антонієвих печер міститься в книзі студента Петербурзької духовної академії Григорія Барадуліна, «Церква святого пророка Іллі і печери преподобного Антонія Печерського в м. Чернігові», яка була видана в Чернігові у 1897 р. У ній автор ретельно описує ікони, які знаходилися в той час в печерних церквах та інших приміщеннях. При цьому він не тільки розповідає про іконописні сюжети, матеріал, з якого виготовлені ікони, місце розташування кожної окремої з них, а й характеризує стан їхньої збереженості. При цьому Барадулін помилково характеризує означені ікони як дуже стародавні, хоча відомо, що їхній вік на той час не перевищував 100 років.

Викликає інтерес інформація про зображення, які бачив Барадулін на царських воротах церков Антонія Печерського та Фіодосія Тотемського. Зараз на обох зображені чотири євангелісти. А на той час, за твердженням автора, євангелісти були намальовані лише на перших. Що стосується тих, які знаходилися в церкві Фіодосія Тотемського, то на них містилися зовсім інші іконографічні сюжети. На лівій половині були зображені: «а/ жертва всеспалення, б/ мідний змії в пустелі, с/ повернення на сушу Іони з черева кита»; на правій: «а/ святе таїнство євхаристії, б/ розп'яття Спасителя, с/ Воскресіння Христове». Таким чином, можна зробити висновок, що після 1897 р. зображення на царських воротах в церкві Фіодосія Тотемського були повністю переписані. Цікаве ствердження і про те, що кістки ченців у каплиці були тоді вміщені в дерев'яну домовину. Попередні автори про це не повідомляють. Треба сказати, що в своїй книзі Барадулін уже називає келію біля церкви Миколи Святоші келією преподобного Антонія Печерського, хоча попередні автори чи зовсім не згадують про неї, чи говорять, що це келія «невідомого подвижника» [13].

Невелика за обсягом інформація була опублікована в довідниковому виданні «Чернігівська пам'ятка 1898/9 р.» Але вона не містить якоїсь додаткової інформації [14, с. 53].

Приділялася увага Антонієвим печера і на археологічних з'їздах, які проходили у різних містах Російської імперії. Так, у другому томі збірника «Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 г.», який був виданий у 1902 р. в Москві, в статті про Чернігівський Іллінський монастир пишеться: «церкви печерні всі мають вигляд пізніших споруд, і при тому не доведених до кінця для відправлення в них богослужіння. Історичні дані відносно монастиря обмежуються наступним. Печера викопана прп. Антонієм в Болдиній горі у 1069 р. Їм же нібито покладено початок монастирю». Далі робиться логічний висновок про те, що Іллінська церква «могла бути закладена з виникненням монастиря, але не з «водворенієм» просто самого Антонія, який не був пресвітером» [15, с. 157 – 158].

Згадуються Антонієві печери і в «Трудах Черниговской губернской архивной комиссии» за 1903 р., посилаючись при цьому на рукопис 1783 р. У ньому говориться, що печери на той час були «невеликі ветхі» [16, с. 156]. Це ще раз підтверджує, що основні реконструкції в них відбулися пізніше за часів архієпископа Віктора Садковського.

Коротку інформацію щодо чернігівських Антонієвих печер знаходимо в багатотомному виданні «Росія. Повний географічний опис нашої вітчизни», виданому в Санкт-Петербурзі у 1903 р. [17, с. 359].

У неофіційній частині № 24 ЧЕИ за 1911 р. була надрукована стаття під назвою «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир, нині Троїцько-архієрейський дім. Його минуле та сучасний стан (1069 – 1911 роки)». У ній розповідається про історію створення монастиря та надається певна інформація про перебудови Антонієвих печер і їхній стан і оздоблення у 1911 р. Наприклад, говориться, що «печери після двох-трьох сходинок починаються невеликим притвором, де по стінах розвішені кілька ікон старого письма, пошкоджених вологістю. Біля самого входу в печери влаштована невелика камінна церква в ім'я Св. Антонія Печерського. Іконостасом слугує камінна стіна, на якій збереглися дві невеликі місцеві ікони Спасителя та Божої Матері, написані олійними фарбами на залізі. Царські ворота із заліза, місцями поїдені іржою...За престолом, на залізному листі зображення господа Ісуса Христа, як царя царствуючих...Живопис зіпсувався і лише незначно зберігся – тепер богослужіння тут не здійснюється» [18, с. 708]. Згадується антимінс, датований 1680 р., на якому, за словами архієпископа Філарета (Гумілевського), написано «в храмі в монастирі Іллінському, Похвали Богоматері, в печері прп. Антонія Печерського в горі Болдиній» [18, с. 708]. Це повідомлення свідчить про те, що у XVII ст. в печерах біля храму Пророка Іллі існувала підземна церква Похвали Богоматері. Далі стверджується, що саме вона була, за часів перебування Віктора Садковського у Петербурзі, на засіданнях св. Синоду, коли розглядалася справа про канонізацію мощей Феодосія Тотемського, перейменована на його честь [18, с. 709]. Останнє викликає певні сумніви, бо є підстави вважати, що за часів даного архієпископа і був збудований означений підземний храм, а де саме знаходилася церква Похвали Богородиці і який вона мала вигляд, ми не знаємо. Можливо, що вона знаходилася на цьому ж місці, і під час вищезгаданих перебудов була повністю знищена. Але будь-яких конкретних свідчень про це немає. Далі йдеться про те, що «кругом під куполом влаштовані хори» [18, с. 710]. Це повідомлення помилково розуміли так, нібито хористи стояли безпосередньо на багатопрофільному карнизі під куполом притвору храму. Але це неможливо та небезпечно. В якості хор використовували стародавні приміщення, які збереглися за склепінням притвору та нефу церкви. На це вказується і в означеній статті, де прямо говориться, що «з цієї трапезної (каплиця з гробницею. – Авт.), повернувши наліво, відвідувач підходить до двох земляних ходів. Один лівіше іде земляною печерою на три з лишком сажнів та приводить до хор церкви Св. Феодосія» [18, с. 711]. Що стосується наступної інформації, то вона незрозуміла: «тут же (від хор – авт.) в різних напрямках, направо та наліво кілька довгих та вільних земляних ходів, що виводять до церкви Св. Феодосія. Один з цих ходів, у вигляді прямого кута, простягається на 11 сажнів та упирається в земляну стіну» [18, с. 711]. Наведене не відповідає дійсності і, скоріше за все, свідчить, що автор погано знав пам'ятку, яку описував, і користувався при цьому недостовірними свідченнями. Далі в статті говориться, що після реконструкції печер в 1798 – 1799 рр. вони перебували в нормальному стані до 1867 р., після чого богослужіння в них припинилося (Т. Стефановський стверджував, що це сталося у 1840 р.). Тільки в 1890 р. печери були знову відремонтовані, а в 1899 р. в них були влаштовані печі, що позбавило печери від вологості [18, с. 713].

Містяться певні свідчення про Антонієві печери і в ювілейному добре ілюстрованому виданні «Картини церковного життя Чернігівської єпархії з дев'ятивікової її історії», яка була видана у Чернігові в 1911 р., але науковий інтерес у ній мають тільки фотографії [19, с. 14-15]

У 1912 р. в Чернігові був виданий «Путівник по місту Чернігову та показчик

торгово-промислових фірм». Але вміщена в ньому інформація мала за обсягом і не містить цікавих історичних подробиць. Певний інтерес являє собою лише констатація того, що богослужіння в печерних церквах здійснюється лише в храмові дні, а самі печери богомольці відвідують лише влітку [20, с. 17].

На підставі розгляду та аналізу наведених друкованих джерел можна зробити певні висновки.

По-перше, більшість розглянутих публікацій, особливо в їхній історичній частині, мають копійчастий характер, що обумовлене браком писемних джерел відносно ранніх періодів існування монастиря, а археологічні дослідження пам'ятки в означений час ще не проводилися.

По-друге, автори здебільшого не були фаховими істориками, не мали досвіду історичних досліджень і не завжди добре знали самі печери, у зв'язку з чим часто використовували відомі їм попередні публікації, не аналізуючи їхнього змісту, що призводило до автоматичного переносу помилок з попередніх студій до наступних та плутанини в описі самих підземель.

По-третє, найбільший науковий інтерес має інформація, надана авторами публікацій на підставі їхніх особистих спостережень – назви окремих об'єктів означеного печерного комплексу в той чи інший час, описи сучасного їм вигляду підземних приміщень та художнього оздоблення печер, характеристика стану їхньої збереженості та використання, бо така інформація являє собою свідчення очевидців і, таким чином, має документальний характер.

При цьому аналіз наведеного матеріалу викликає низку питань щодо вигляду та планування Антонієвих печер в різні періоди їхньої історії.

1. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено. – К., 1851. – 672 с.

2. Котляров Сергей. Город Чернигов // Черниговские губернские ведомости. – 1851. – № 26. – Прибавления.

3. Маркевич Николай. Чернигов. Историческое и статистическое описание Чернигова. – Чернигов, 1852. – 177 с.

4. Исаенко Михаил. Пещеры близ Ильинской церкви в Чернигове // Черниговские губернские ведомости. – 1860. № 39 неоф. часть.

5. Домонтович М. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами ген. штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – 705 с.

6. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ильинский монастырь. – Чернигов, 1873. – Т. 2. – 94 с.

7. Календарь Черниговской губернии на 1886 год. – 384 с.

8. Марков. О достопамятностях Чернигова. – Чернигов, 1882. – 47 с.

9. Тищинский А. Пещеры при церкви св. Ильи в Чернигове. – Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 59. – Неофициальная часть.

10. Стефановский Трифон. Реставрация древней Ильинской церкви города Чернигова в 1890 году // Черниговские епархиальные известия. – 1890. – № 21. – Неофициальная часть.

11. Стефановский Трифон. О древних пещерах, находящихся в Болдиной горе, при Ильинской г. Чернигова церкви, близ Троицкого монастыря // Черниговские епархиальные известия. – 1892. – № 7-8. – Неофициальная часть.

12. Крайній К. Дослідження чернігівських печер членами Київського Церковно-археологічного товариства // Чернігівський Трійсько-Іллінський монастир: історія та сучасність. – Чернігів, «Просвіта», 1999. – 56 с.

13. Барадулин Григорий. Церковь Святого Пророка Ильи и пещеры преподобного Антония Печерского в г. Чернигове. – Чернигов, 1897. – (б.с.).

14. Черниговская памятка 1898/9 г. – Отдел IV исторический. – Чернигов, 1899. – 1064 с.

15. Труды XI археологического съезда в Киеве 1899. – Т. II. – М., 1902. – 265 с.
16. Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поветами. (Рукописи 1783 г.) // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Под ред. П.М. Добровольского. – Чернигов, 1903. – Вып. 4. – 128 с.
17. Семенов П.П. Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – Т. VII. – Малороссия. – СПб., 1903. – 518 с.
18. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архирейский дом. Его прошлое и современное состояние. 1069 – 1911 год. // Черниговские епархиальные известия. – 1911. – № 24. – Неофициальная часть.
19. Картины церковной жизни Черниговской епархии из девятивековой ее истории. – Чернигов, 1911. – 207 с.
20. Путеводитель по городу Чернигову и указатель торгово-промышленных фирм. – Чернигов, 1912. – 89 с.

Руденок В.Я., Новик Т.Г.

В статье на основании письменных источников рассматривается изучение и описание Антониевых пещер Черниговского Ильинского монастыря во второй половине XIX – первой четверти XX вв.

Ключевые слова: Антониевы пещеры, Ильинский монастырь.

Rudenok V., Novyk T.

The investigation and the enlightenment of St. Antony caves of Chernihiv St. Illiah monastery during the second half of XIX – the first quarter of XX centuries on the basis of written sources are being analysed in the article.

Keywords: St. Antony caves, St. Illiah monastery.

